

उल्टो धार कवितासङ्ग्रहमा सीमान्तीयता

डा.टंकप्रसाद पन्थ

उपप्राध्यापक

त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस पाल्पा

tankapanth12@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख उल्टो धार कवितासङ्ग्रहको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। उक्त कृतिका लेखक आर. बी. निश्चल हुन्। निश्चलका कवितामा मुख्य गरी सबाल्टर्न चेतना मुखरित भएको पाइन्छ। परम्परादेखि थिचोमिचो र दमनमा पारिएका मानिसको अवस्थालाई चित्रण गर्ने काम सीमान्तीय चेतनाले गर्दछ। अवसर र अधिकारबाट वञ्चितहरूका पक्षमा आवाज उठाउने काम सीमान्तीय लेखनको हो। आर. बी. निश्चल स्वयं सीमान्तीय पृष्ठभूमिका लेखक भएकाले यिनले सबाल्टर्नका वास्तविक भोगाइलाई छुन र छाम्न सकेको देखिन्छ। यिनको उल्टो धार कवितासङ्ग्रहका पन्ध्रवटा कवितामा सबाल्टर्नका समस्यालाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। हिन्दू वर्णाश्रम व्यवस्थाले लादेको विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको जात व्यवस्थाप्रतिको विरोध यिनका कवितामा सशक्त रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ। समाजमा दलितहरूले भोगेका समस्यालाई प्रकाश पार्न सीमान्तीय चेतनाको सैद्धान्तिक मान्यतालाई उपयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा आवश्यक सामग्री प्रथम र द्वितीयक स्रोतबाट लिइएको छ। प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्रीको उपयोग गरी सीमान्तीय अवधारणालाई प्रकाश पारी विश्लेष्य कवितासङ्ग्रहमा प्रस्तुत सबाल्टर्नको पक्षलाई खोजी गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ। निश्चलको उक्त सङ्ग्रहमा दलित उत्पीडित नेपालीहरूले भोगेका वास्तविक समस्यालाई प्रकाश पारिएको छ। वर्तमान नेपाली समाजको जल्दोबल्दो समस्यालाई कविताहरूमा उठान गरिएको पाइन्छ। कृतिको अर्थापनका लागि सघन पाठविश्लेषण विधिअनुसार गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन विश्लेषण गरी स्थापित सिद्धान्तका आधारमा परिणाम निकालिएकाले यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। 'उल्टो धार' कविता सङ्ग्रहमा सीमान्तीय चेतना के कसरी प्रयोग भएको छ? भन्ने मुख्य समस्यामूलक प्रश्नमा केन्द्रित रही सबाल्टर्नको सैद्धान्तिक पर्याधारका सापेक्षमा विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेष्य कवितासङ्ग्रहको विषयवस्तु र सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा कथित दलितहरूले भोग्नुपरेको अपमान र पीडाका आधारमा सबाल्टर्न चेतना सशक्त रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : उत्तरआधुनिक, किनारीकृत, जात प्रथा, सबाल्टर्न, समाजशास्त्र।

विषयपरिचय

आर.बी. निश्चल समसामयिक कविताधाराका प्रभावशाली कवि हुन् । दार्शनिक कोणबाट जीवनलाई हेर्ने निश्चल मानवतावादी कवि हुन् । समाजमा विद्यमान जातीय उत्पीडन र विभेदका स्वरहरू यिनका कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । यिनका प्रकाशित कवितासङ्ग्रहहरू *मौन हिमाल* (२०६२), *आँसु खस्दै गर्छ* (२०६३), *पैताला पुकार* (२०७३), *किस्ताकिस्तामा जिन्दगी* (२०७६) र *उल्टो धार* (२०८०) रहेका छन् । *सपनाफूल* (२०६२) यिनको खण्डकाव्य कृति हो । यिनका कविताकाव्यको केन्द्रभागमा सीमान्तकृतले भोगेका अपहेलना, उत्पीडन र मर्मको अभिव्यक्ति पाइन्छ । समाजमा जात व्यवस्थाले निम्त्याएको श्रेणी विभाजन र त्यसका कारण खास जातिका मानिसलाई पर्न गएको चोटको मार्मिक प्रस्तुति पाइन्छ । कुनै रङ, वर्ण, जात, सम्प्रदाय, धर्म आदिका आधारमा मानिसमाथि भेदभाव हुन नहुने विचार यिनका रचनामा पाइन्छ । सूक्ष्म चिन्तनका साथमा मानवीय अस्तित्वलाई महत्त्व दिनु यिनको लेखकीय धर्म रहेको पाइन्छ । सामाजिक तथा जातीय विभेदले मानिसलाई पशुभन्दा तल्लो दर्जामा राखेको अवस्थाप्रतिको गम्भीर विमति यिनका कवितामा प्रतिबिम्बित भएको देख्न सकिन्छ । समय चेतनाका साथमा विज्ञानद्वारा स्थापित सत्यलाई यिनले कविताको विषय बनाएको देखिन्छ । परम्पराले लादेको प्रवृत्तिप्रतिको सशक्त विरोध यिनका कविताको प्रवृत्ति पाइन्छ ।

उल्टो धार (२०८०) कवि आर. बी. निश्चलको पछिल्लो कृति हो । यस सङ्ग्रहमा तीनवटा खण्डमा विषयलाई संयोजन गरेको पाइन्छ । अति सूक्ष्म आयामका साथै मझौला संरचनाका अट्चालीसवटा कविताहरू यस सङ्ग्रहमा समेटिएको पाइन्छ । जीवनबोधका साथमा मानवीय स्वतन्त्रतालाई सर्वोपरि ठानी कुनै पनि जातीय तथा धार्मिक नाममा गरिएका विभेद र भोगिएका अपमानप्रति सशक्त विद्रोहको स्वर मुखरित भएको पाइन्छ । दलित उपेक्षितहरूमाथि गरिदै आएका सनातनी व्यवहारप्रति कविको गम्भीर विमति रहेको पाइन्छ । कवि आर. बी. निश्चलको *उल्टो धार* कवितासङ्ग्रहमा के कस्तो सबाल्टर्न चेतना प्रस्तुत भएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक समस्यामा यो लेख केन्द्रित रहेको छ । कवितासङ्ग्रहका कविताभिन्न सबाल्टर्न चिन्तनको पहिचान गरी विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ । निश्चलको उक्त कवितामा सीमान्तीयताका कोणबाट अध्ययन नभएकाले उक्त रिक्ततालाई पूर्णता दिनु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । सङ्ग्रहभिन्नका कवितालाई सीमान्तीय चेतनाका आधारमा विश्लेषण यस अध्ययनको सीमा रहेको छ । सीमान्तीय चेतनाबाहेकको प्रवृत्ति र मर्ममाथि भने अध्ययन गरिएको छैन ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सामग्री प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट लिइएको छ । प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा आर. बी. निश्चलको *उल्टो धार* कवितासङ्ग्रहलाई लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतअन्तर्गतका सामग्रीका रूपमा सीमान्तीय चिन्तनका सम्बन्धमा गरिएका अध्ययनलाई लिइएको छ । यी दुवै प्रकृतिका सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको अध्ययनका लागि सीमान्तकृत अवधारणालाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ । कृति पठनलाई आधार मानी निगमनात्मक विधिबाट सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

विश्वको पृष्ठभूमिलाई अध्ययन गर्दा द्वितीय विश्वयुद्धपछि दर्शन, चिन्तन र साहित्यलाई नयाँ आयामबाट हेर्न थालिएको पाइन्छ। पूर्ववर्ती, चिन्तन, मान्यता, दृष्टिकोण र वस्तुको परिभाषा फेरिदै गएको देख्न सकिन्छ। पहिले निर्माण गरिएका केन्द्रहरू भत्किन गई नवकेन्द्रहरूको निर्माण भएको पाइन्छ। यसै सिलसिलामा देखापरेको साहित्यसम्बन्धी नवीन चिन्तन सीमान्तीयता हो। अङ्ग्रेजीमा सबाल्टर्नका रूपबाट चिनिने यो अध्ययन अहिले प्रभावशाली रूपबाट अगाडि बढेको पाइन्छ। भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा पछाडि पारिएका जाति, लिङ्ग, क्षेत्र आदिका पक्षमा आवाज उठेको र तिनका पक्षमा बोल्न र लेख्न थालिएको अवस्था रहेको छ। सीमान्तीय अध्ययन मूलतः दक्षिण एसियामा विविध जाति, धर्म र सांस्कृतिक कारण विभेदका सीमाहरू कोरिनाले निर्मित समस्याहरूको ऐतिहासिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अध्ययनबाट विकसित भएको विषय हो (नायर, सन् २००८, पृ. १०७)। अहिले परम्परावादी चिन्तन भत्किएर नयाँ मूल्यको खोजी गर्ने काम भएको पाइन्छ। पछाडि पारिएका निमुखाहरूले आफ्नो प्रतिनिधित्व आफै गर्छन्, गर्दैनन् भन्ने सम्बन्धमा विद्वानहरूका विचमा मतान्तर रहेको देख्न सकिन्छ। 'यसको मतलब दलितहरूले आफ्नो बारेमा केही बोल्नै सक्दैनन्, आफ्ना परिचयबारे केही भन्ने सक्दैनन् भन्ने चाहिँ होइन। विभिन्न किसिमका उखान, किंवदन्ती तथा अन्य किसिमका मौखिक, स्थानिक परम्परामार्फत तिनले आफ्ना पीडा र प्रेम, खुसी र त्रासका कथाहरू अवश्यै भन्न सक्छन्' (उप्रेती, २०६८, पृ. २८३)। सीमान्तीय चेतनाको विकाससँगै किनारामा पारिएकाहरूको आवाज सघन रूपमा मुखरित हुन थालेको देखिन्छ। स्वयं सीमान्तकृत वर्ग र अन्य वर्गका लेखकहरूले सीमान्तीय अध्ययनलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ।

साहित्यको उत्तरआधुनिक कालखण्डमा विभिन्न नवीन केन्द्रहरूको विकार भएको पाइन्छ। उत्तरआधुनिकतावाद आधुनिकतावादभन्दा भिन्नै मान्यताका साथ विकास भएको हुनाले अनुभूतिको एकत्व, सर्वव्यापी सत्य अनि सर्वकालिकता जस्ता मान्यताहरू भत्किएको ठान्दछ (भट्टराई, २०६४, पृ. २८)। त्यही अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण प्राप्ति सीमान्तीय चेतना हो। उत्तरआधुनिक साहित्यको प्राप्ति भनेकै हिजो किनारामा पारिएकाहरूका पक्षमा पृष्ठपोषण गर्नु हो। 'सबाल्टर्न शब्दले हरेक हिसाबले तल्लो दर्जाका व्यक्ति, समूह वा समुदायलाई जनाउँछ। सबाल्टर्नवादीहरूको अर्थमा सबाल्टर्नलाई हैकमवादी औपनिवेशिक तथा सामन्ती शासकको लामो समयदेखिको थिचोमिचो र भेदभावबाट उत्पीडित शासित व्यक्ति वा निमुखा वर्गलाई बुझाउँछ' (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १४)। मानिसमाथि लादिएको विभेदको अवस्थाबाट स्वतन्त्रता र मुक्तिको आवाज ओकल्ने प्रकृति यसको सैद्धान्तिक पक्ष रहेको मानिन्छ। सबाल्टर्नहरू परिश्रम गर्छन् अनि पसिना बगाउँछन्। उनीहरूले निर्माण गरेका सामग्री प्रयोग गर्ने तर मानिसलाई बहिष्कार गर्ने प्रवृत्ति आफैमा विरोधाभासपूर्ण रहेको देखिन्छ।

समाजमा दोस्रो दर्जामा राखिएका वर्ग र समुदायहरू अहिले अधिकार र स्वतन्त्रताका लागि डटेर लागेको देख्न सकिन्छ। आजसम्म दोस्रो दर्जामा गनिएका नागरिकहरू आफ्नो हकहित र अधिकारका लागि जुमुराएका छन्। दलित, उत्पीडित वर्ग शासनसत्ताको भागीदार बनिरहेको छ (राकेश, २०६७, पृ. ३६८)। वर्तमान संविधानको संरचना र त्यसले खडा गरेका आधारहरू यसैको परिणाम मानिन्छ। 'सबैले स्वीकार्नुपर्छ सबाल्टर्न पात्रहरू जताततै छन्, सधैं सक्रिय छन्। उनीहरू परिश्रम र पसिनाका धनी छन्। उनीहरूले समाजका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक हरेक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिँदै आएका छन्' (

श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ४४) । जो श्रमजीवी छन्, समाजमा योगदान गरेका छन् तिनीहरू नै अधिकार र अवसरबाट वञ्चित रहेका कारण सीमान्तकृत बनेको यथार्थलाई यस सिद्धान्तले उठान गरेको छ । यस सिद्धान्तको आधार समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र तथा संस्कृति रहेको पाइन्छ । 'यसको सम्बन्ध समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र आदिका साथै साहित्यसँग पनि छ । साहित्यले दमितका आवाजलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्ने हुँदा यो साहित्यको पनि विषय बनेको छ (पौड्याल, २०७०, पृ. १४०) । उत्तरआधुनिकताको समयमा साहित्यले समाजका सीमान्तकृतहरूका समस्यालाई महत्त्व दिएको पाइन्छ । दलित, उत्पीडितहरूका अधिकारका पक्षमा लेखक साहित्यकारहरूले कलम चलाएको पाइन्छ । अहिले सीमान्तकृतहरू स्वयं जुमुराएर उठेको देख्न सकिन्छ । कवि आर. बी. निश्चलले पनि सोही पृष्ठभूमिबाट उठेर आफ्नो वर्ग र समुदायका आवाजलाई प्रकाशमा ल्याएको देख्न सकिन्छ ।

नतिजा र विश्लेषण

आर. बी. निश्चल समकालीन कविताको कालखण्डमा जीवनको मूल्यलाई शीर्ष स्थानमा राखेर कविता लेख्ने कविका रूपमा चिनिन्छन् । यिनका कविताले समाजमा व्याप्त विभेदलाई प्रकाश पार्ने काम गरेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहमा अझ सशक्त रूपमा आएको पाइन्छ । मूलतः हिन्दू धर्म र संस्कृतिमा विकास भएको जातीय विभाजन र त्यसले खास जातिलाई कथित शूद्रका नाममा गरेको अपमानपूर्ण व्यवहारप्रति तीव्र विमति व्यक्त भएको पाइन्छ । जन्मको आधार खडा गरी मानिसलाई पशुको तहभन्दा तल राखेर व्यवहार गर्नु अहिले सभ्य मानिएको मानिसलाई सुहाउने कुरा होइन भन्ने मर्म यस सङ्ग्रहका कवितामा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । जीवनको मूल्यबोधका साथमा विज्ञानसम्मत विचार र चिन्तनको खोजी गर्ने काम गरिएको छ । विभेदपूर्ण बर्बरताको सिकार बन्न विवश मानिसको अवस्थालाई स्वयं कविको अनुभूतिका तहबाट प्रकाश पार्ने काम गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहको शीर्षक *उल्टो धार* राखिनुलाई पनि अर्थपूर्ण मान्न सकिन्छ । खास लय वा गतिमा अगाडि बढेको विचार, मान्यता र चिन्तनभन्दा पृथक् मान्यता र चिन्तनको बोध गराउने दृष्टिले शीर्षक चयन गरिएको पाइन्छ । प्रतीकात्मक रूपबाट शीर्षकले सीमान्तीकृतहरूको विमति र विद्रोहलाई प्रतिबिम्बित गरेको देख्न सकिन्छ । समाजका दलित तथा उपेक्षित वर्गलाई हेर्ने पम्परागत धारलाई मोडेर उल्टो धारबाट अगाडि बढ्ने प्रतीकात्मक अर्थलाई सङ्ग्रहको शीर्षकले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । सङ्ग्रहभित्रका अठ्चालीस कवितामध्ये पन्ध्रवटा कवितामा दलित समुदायमाथि थोपरिएको कलङ्कलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । विचारको सूक्ष्मता र भावको गहिराइलाई अध्ययन गर्दा पन्ध्रवटा बाहेक अन्य कवितामा पनि समानताको चेतनाका साथमा व्यापक र फराकिलो परिभाषाभित्र राखेर मानिसलाई हेर्ने काम भएको देखिन्छ । उल्टो धारको खोजी गर्नुको तात्पर्य विद्यमान सोच, चिन्तन र व्यवहारप्रतिको विमति प्रस्ट रूपमा सञ्चार गरिएको पाइन्छ । तल उल्लिखित आधारबाट दलित समुदायमाथि गरिएको विभेदलाई विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक मानिन्छ ।

दमन र उत्पीडन विरुद्धको स्वर

आर. बी. निश्चलका कवितामा सामाजिक रूपमा मूलतः दलित वर्गमाथि लादिएको दमन र शोषणलाई प्रकाश पार्ने काम गरिएको पाइन्छ । मानिसको एउटै जात भएको तर थिति बाँध्नेहरूले

समाजलाई श्रेणीकरण गरेको समाजशास्त्रीय तथ्यलाई कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। व्यक्तिले निर्माण गरेका वस्तु र सामग्रीहरू उपभोग गर्ने तर स्वयं व्यक्तिलाई भने अपमान गर्ने प्रचलन अवैज्ञानिक रहेको विचार कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ। 'उल्टो धार', 'हामी अमर भयौं', 'समय चिन्तन', 'कुरूप अँध्यारो' जस्ता कवितामा दलितमाथि गरिएको दमन र उत्पीडन विरुद्धको स्वर मुखरित भएको पाइन्छ। उत्पीडन र अपमानको भोगाइलाई प्रतीकात्मक रूपमा यसरी व्यक्त गरिएको पाइन्छ :

विसर्न सक्ने रहेन्छ जिन्दगीले
समयका कति विश्वासघातहरू
पूर्णमाको उज्यालो पर्खिरहेछन्
औँसीका काला डरलाग्दा रातहरू (निश्चल, २०८०, पृ. ३३)

सभ्यताले चकाचौँध पारेको एक्काइसौं शताब्दीको उज्यालो प्रकाशमा पनि औँसीको अँध्यारो रात भोग्न विवश बन्नुपरेको मर्मलाई माथिको कविताशमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ। आर. बी. निश्चलभित्र सदियौँदेखि दमन शोषण गरिएको व्यवहारप्रति मार्मिक प्रश्न उब्जेको पाइन्छ। छोइछिटोका आधारमा उत्पीडन भोग्न बाध्य पारिएकोमा निश्चलद्वारा प्रतिवाद गरिएको पाइन्छ। ठुलाबडालाई छोएर कुनै प्रहार वा ताडना भोग्नु पर्ला कि भन्ने भयमा बाँच्नुपरेको मर्मलाई यसरी व्यक्त गरिएको पाइन्छ :

कहीं कतै कसैले मलाई देखा
र उसको साइत विग्रेला कि भनी
सिकारीको वाण लागिसकेको मृग भैं
तर्सेर, तर्केर चारैतर्फ हेर्दै डरले
कान ठाडा पारेर हिँड्दै छु/दौड्दै छु (निश्चल, २०८०, पृ. ४०)

समाजका कथित उच्च जातका मानिससँग सचेत भई व्यवहार नगरेमा वा भुलवश गल्ती हुन गएमा भोग्नुपर्ने प्रहारको सङ्केत उक्त कविताशमा भएको पाइन्छ। सम्भावित परिणामको डरले कथित तल्लो जात भएकै कारण फुकीफुकी पाइला चाल्नुपर्ने मनोविज्ञानलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। त्यही मर्म भल्किएको पंक्ति यसप्रकार रहेको पाइन्छ :

भुक्किएर कतै आगो छोइदिएँ भने
आफै खरानी बन्नु पर्ला कि भनेर
माघको चिसोमा पनि अलग्गै पर बसेको छु
“फेरि यहाँ किन छोइस् ?” भन्दै कुर्ललान् भनी
मध्य रातमा पनि कतिपल्ट झस्केको छु। (निश्चल, २०८०, पृ. ४१)

दलितका नाममा अभिशाप भोगेर बाँच्नुपर्ने नियतिको प्रस्तुतिका साथमा ठुलाबडाहरूबाट सहनुपरेको पीडालाई सजीव रूपमा उतार्ने काम उक्त कविताशमा गरिएको पाइन्छ। चाहनाहरूलाई दबाएर मुर्मुरिनु परेको अवस्थाको प्रस्तुति कवितामा देख्न सकिन्छ। सहनुसम्म सहेको तर अब अति भएको मर्म यसरी व्यक्त भएको पाइन्छ :

सहनुसम्म सहेकै छौँ मित्र

तर हाम्रो सहने शक्ति सकिएपछि,

यो घरको हालत के हुने होला ?

यो मनको पीडाको वेग थाम्ने

तिम्रो बाँधको शक्ति

आखिर कति नै पो होला र ? (निश्चल, २०८०, पृ. ५५)

कुनै पनि कुरा अति भएपछि विष्फोट हुन्छ भन्ने सङ्केत उक्त कवितांशमा पाइन्छ । दलितहरूमा आएको चेतना र वास्तविकताप्रतिको बोध कवितामा देख्न सकिन्छ । सिङ्गो देशलाई घरको बिम्बद्वारा प्रस्तुत गरी राष्ट्रप्रतिको अभिभारालाई सङ्केत गरिएको छ । कविभित्रको विद्रोही स्वर सशक्त रूपमा व्यक्त भएको देखिन्छ । हजारौँ वर्षदेखि दलित तथा उत्पीडितहरूमाथि भएको दमनको अवस्थालाई तलका कवितांशमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ :

हजारौँ-हजार वर्षदेखि

यस दर्शन-घरको जगका ढुङ्गा बनेर

थामिरहेका छौँ यसको भार

मानेका छैनौँ अभै हार

पिँधमा छौँ, देखोस् कसले ?

हाम्रा दुःख, पीडाका कथाव्यथा लेखोस् कसले ?

आर्तनाद सुनोस् कसले ?

प्रेमको डोरी बुनोस् कसले ?

यो दर्शन-घर थामेर बसेका

अरू ढुङ्गासँग भूमिका फेरौँ भने पनि

घर नै भत्किएला कि भन्ने चिन्ता ! (निश्चल, २०८०, पृ. ५४)

सबाल्टर्नहरू आफू बोल्न सक्दैनन् भन्ने कुरा पनि महत्त्वका साथ उठेको पाइन्छ । 'के गरिब वा दलित समूहकाहरूले आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ गर्न सक्छन् ? यदि सक्दैनन् भने तिनको प्रतिनिधित्व कसले गर्नुपर्छ ? के दलित समूहभन्दा बाहिर रहेका पढेलेखेका व्यक्तिहरूले त्यस सीमान्तकृत समूहको प्रतिनिधित्व गर्न सक्छन् ? (उप्रेती, २०६८, पृ. २८२) । निश्चलले पनि दलित र हेपिएकाहरूका आवाज बोल्ने कोही नभएको सङ्केत गरेको पाइन्छ । यद्यपि उनी आफैँ पनि बोलिरहेका छन् । दर्शन ढुङ्गाको बिम्बद्वारा कथित दलितको सेवा र योगदानले समाज व्यवस्था चलेको आसय व्यक्त भएको पाइन्छ । उदारता र सद्भावको अभावका कारण खास जाति र वर्ग थिचोमिचोमा परेको मर्मलाई व्यक्त गरिएको छ ।

छुवाछूतको कलङ्क भोग्नुको विडम्बनाको प्रस्तुति

आर. बी. निश्चलका कवितामा नेपाली समाजमा कलङ्कका रूपमा रहेको छुवाछूत प्रथा र त्यसले ददित तथा उपेक्षितहरूलाई दिएको पीडालाई सजीव रूपमा प्रकाश पारेको पाइन्छ । समाजमा जातीय

विभेदको गहिरो खाडल रहेका कारण जन्मजात रूपमा बहिष्कृत हुनुपर्ने नियतलाई प्रकाश पारिएको छ । सदियौँदेखिको सामाजिक रोगका कारण कथित उच्च जातका मानिसको उपेक्षा सहनुपरेको पीडालाई मसिनो गरी उठाइएको पाइन्छ । कथित तल्लो जात भएका कारण छिछि र दूरदूर सहनुपरेको विडम्बनालाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । दलित र उपेक्षितहरूले भोग्नुपरेको छुवाछूत कलङ्कप्रति कविको सशक्त विमति रहेको देखिन्छ । निश्चलद्वारा समाजमा लादिएका यस्ता अविवेकी व्यवहारप्रति प्रश्न उठाई सत्यतथ्य खोजी गर्ने काम भएको पाइन्छ । यिनले विज्ञानसम्मत यथार्थलाई भल्काई ढोंग र आडम्बर बाँचेको कथित सभ्य समाजप्रति नै व्यङ्ग्य प्रहार गरेको पाइन्छ । जनावरले भन्दा पनि तुच्छ व्यवहार सहनुपर्ने जर्जर अवस्थाको अन्त्य नहुँदासम्म मानिसको स्वाभिमान उठ्न नसक्ने दृष्टिकोण कविको रहेको देखिन्छ । 'विराट पुरुष र जातको क्वारेन्टाइन' शीर्षकको कवितामा जातीय छुवाछूत प्रथाप्रतिको सघन विद्रोह व्यक्त भएको पाइन्छ । जात प्रथा र छुवाछूतको मान्यता किन लादिएको होला भन्ने प्रश्नका साथमा भोगिएको वास्तवितालाई व्यक्त गरिएको पाइन्छ । जात प्रथाले लादेको पीडादायी मर्मलाई यसरी व्यक्त गरिएको पाइन्छ :

सौँच्छु-

मेरो निम्ति मात्रै

किन यो जातको क्वारेन्टाइन बनाइएको होला ?

किन मलाई मात्रै समाजबाट अलग्याइएको होला ?

किन मलाई मात्रै यो अछुतमा खसालिएको होला ?

किन मलाई मात्रै यो क्वारेन्टाइनमा बसालिएको हो ? (निश्चल, २०८०, पृ. २२)

कोरोना कहरका बेला मानिसलाई आइसोलेसनमा राख्ने प्रावधानबाट क्वारेन्टाइन शब्द ज्यादा प्रचलनमा आएको देखिन्छ । निश्चलले सदियौँदेखि जातको क्वारेन्टाइनमा राख्नुका कारण के होला भन्ने जिज्ञासा राखेको पाइन्छ । अनुत्तरित प्रश्न र प्रतिप्रश्नको ओइरो लगाएर विमतिका स्वरहरू सम्प्रेषण गरिएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भलाई अझ अगाडि यसरी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ :

म जन्मनुअघिदेखि नै

तम्तयार छ - मैले बाँच्नुपर्ने जातको क्वारेन्टाइन

अरू कसैले नछोड्कनै

एकलै नाच्नुपर्ने जातको क्वारेन्टाइन

लाग्छ- मेरो जन्मपूर्व नै

कोरोना सङ्क्रमित बनाएर

यस पृथ्वीमा पठाइएको छ मलाई

कस्तो आश्चर्य !

बाँकी शरीरलाई कतै नछोड्किनै

केवल सेवा गर्न र आदेश मान्न

पैतालाको रूपमा खटाइएको छ मलाई ! (निश्चल, २०८०, पृ. २२-२३)

नजन्मदै सामाजिक रूपबाट बहिष्कृत र तिरस्कृत भएर बाँच्नुपर्ने विडम्बनालाई मार्मिक रूपमा प्रकाश पारिएको छ । सबै ताडना सहेर उच्च जातका मालिकहरूको सेवामा खटिनुपर्ने र खटनपटन मान्नुपर्ने कुराद्वारा गम्भीर कटाक्ष प्रकट गरिएको छ । कथित माथिल्लो जातलाई लक्षित गरी सघन रूपमा प्रहार गरिएको पाइन्छ :

हे ! विराट पुरुष
तपाईं अब हिँड्नुपन्यो
जातको यो दुर्गन्धित दलदल
र, छुवाछुतको यो कालो कलङ्क
तपाईंले सधैंका लागि छोड्नुपन्यो
तपाईंले पाइला चालेपछि नै
कतै राम्ररी स्वास फेर्न पाउँछु कि ?
अलि पर पुगेपछि
कतै न्यायपूर्ण समाज हेर्न पाउँछु कि ?
यो अछुत जीवन कतै फेर्न पाउँछु कि ? (निश्चल, २०८०, पृ. २४)

जात नामको कलङ्कबाट मुक्तिको चाहना माथिको कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ । कथित माथिल्ला जातलाई विराट पुरुषको सम्बोधनद्वारा सधैंका लागि यस्तो अपमानबाट मुक्ति पाउन अनुनयसमेत गरिएको पाइन्छ । कतै विद्रोह त कतै अनुनयको भाव कवितामा पाइन्छ । परम्परादेखि अपमानित हुँदै आएको भाव यसरी प्रस्तुत भएको छ :

अन्जानमा कतै केही छोड्नेला कि
वा तिर्खा मेट्न धारो/पोखरीमा जाँदा
पानी छोएको निहुँमा
कतै गोहीको शिकार बनिने पो हो कि भन्ने त्रासमा
गोहीको मुखबाट उम्केको मृग भैं
कतिपल्ट तिर्खा नै नमेटी कुलेलम ठोकेको छु म
कतिपल्ट भरिसकेको गाग्रीबाट
बगिरहेको पानी हेर्दै घुटुक्क थुक निलेको छु । (निश्चल, २०८०, पृ. ४०-४१)

अपमान भोगिएको समयको झलक यस कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ । जात व्यवस्थाले कसैलाई माथि र कसैलाई जन्मजात रूपमा तल पारेको अवस्थाको मर्म मिहिन रूपमा समेटिएको पाइन्छ । सीमाले तोकेको अभिशाप भोगेर बाँच्नुको नियतलाई कविले स्वाभाविक रूपमा चित्रण गरेको देखिन्छ । अनजानमा भएका गल्तीमा पनि दण्डको भागीदार हुनुपर्ने अवस्थालाई यसरी सङ्केत गरिएको छ :

भुक्किएर कतै आगो छोइदिँ भने
 आफै खरानी बन्नुपर्ला कि भनेर
 माघको चिसोमा पनि अलग्गै पर बसेको छु
 “फेरि यहाँ किन छोइस् ?” भन्दै कुर्ललान् भनी
 मध्य रातमा पनि कतिपल्ट भस्केको छु । (निश्चल, २०८०, पृ. ४९)

अचेतन र तन्द्रावस्थामा पनि भस्किनुपर्ने पाप बोकेर बाँच्नुपरेको विवशताको सजीव अनुभूति उक्त कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ । बाटोमा हिँड्दा जम्काभेट भयो भने साइत बिगारेको आरोपमा उल्टै पीडा भोग्नुपर्ने सामाजिक संस्कारप्रतिको गुनासो मुखरित भएको पाइन्छ । सधैं त्रस्त मनोविज्ञान लिएर बाँच्नुपर्ने नियतिको झलक यहाँ प्रस्तुत भएको पाइन्छ । अछुतहरूमाथिको अमानवीय व्यवहारको दृष्टान्त तलको कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ :

मानवता पनि छोइन्छ कि भनेर मदेखि टाढै बस्छ
 कस्तो विडम्बना छ भने कथित ‘अछुत’ जीवनको
 उज्यालोको अनुहार देख्नै नपाई मृत्युको कुरूप अँध्यारो खस्छ । (निश्चल, २०८०, पृ. ४९)

प्रस्तुत कवितांशमा कविद्वारा मानवतामाथि नै प्रश्न उठाइएको छ । मानवता नै पूर्वाग्रही बनेर अछुतमाथि विभेद गरेको ठहर कविको पाइन्छ । धेरै जीवनहरू सम्मानपूर्ण जीवन जिउन नपाई अपमानको कलङ्क भोगेर मर्न विवश बनेको नियतिको मार्मिक यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । सम्मानित जीवन बाँच्न पाउनुपर्ने मानिसको नैसर्गिक अधिकार हो तर जात व्यवस्थाले थोपरेको विभेदप्रतिको विमति यहाँ व्यक्त भएको देखिन्छ । सूक्ष्म रूपमा मानव सभ्यताप्रतिको विमति यसरी व्यक्त भएको पाइन्छ :

अरूबाट छोइएर अपवित्र भएको छु भन्ने
 नलागोस् कहीं कतैबाट पनि उसलाई
 मसँग छोइँदा ‘नर्कमा गएको छु’ भन्ने
 कहिल्यै पनि नलागोस् उसलाई । (निश्चल, २०८०, पृ. ७७)

कथित उच्च जातका मानिसलाई सङ्केत गरी उनीहरूको अभिमान र विभेदकारी व्यवहारलाई प्रहार गर्ने काम उक्त कवितांशमा भएको पाइन्छ । तल्लो जातको भनिएको मानिसले छुँदैमा नर्कमा गइन्छ भन्ने मनोवृत्ति रहेको समाजको चित्रणका साथमा मानवतावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ ।

आर. बी. निश्चलले जीवनलाई अरूका आँखाबाट नभई आफ्नै आँखाबाट हेर्ने चेष्टा गरेको पाइन्छ । आफ्नै आँखाले संसार हेर्ने चाहना राख्नु भनेको नै मानवताबोध हो । यिनका कवितामा मानवीय इच्छा, चाहना र अधिकारको संरक्षण चेतना सशक्त रूपमा मुखरित भएको पाइन्छ । मानवताको विशाल परिभाषाबाट संसारलाई हेर्ने चाहना व्यक्त भएको पाइन्छ । आर. बी. निश्चलको चिन्तन क्षमता सूक्ष्म र मानवताका पक्षमा रहेको पाइन्छ । आफैले संसारलाई बुझ्ने चिन्तनका साथमा मानवताको अपेक्षा व्यक्त भएको पाइन्छ । विभिन्न धर्म, दर्शन र विचारका चस्माबाट नभई स्वतन्त्र आँखाले अस्तित्वको खोजी गर्ने विचार प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

जात व्यवस्थाप्रतिको विमति

आर. बी. निश्चलद्वारा नेपाली समाजमा विद्यमान जात व्यवस्था र त्यसले सिर्जना गरेको विभेदप्रतिको असन्तुष्टि व्यक्त भएको पाइन्छ । जातीय आधारबाट समाजमा निर्माण भएको विभेदप्रतिको विमति सजीव बनेर आएको पाइन्छ । कर्मका आधारमा गरिएको वर्गीकरणले रूढ जातीय मान्यताको रूपमा परिणत भएको प्रणालीमाथि प्रश्नद्वारा उधिन्ने काम कविले गरेको देख्न सकिन्छ । सामाजिक रूपबाट विभेद गरिएको कुरालाई प्रस्तुत गरी कथित माथिल्ला भनिएका जातमा विवेक नभएको विचार व्यक्त भएको पाइन्छ । मानिसको एउटै जात भएको मानवतावादी चिन्तन निश्चलका कविताको मर्म नै मान्नुपर्दछ । श्रम र सेवा लिन हुने तर तल्लो जात भनी अशुभ व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिप्रति कविको विमति रहेको पाइन्छ । जात व्यवस्थाद्वारा किनारामा पारिएकाहरूका पक्षमा कविको कलम सशक्त रूपमा तिखारिएको पाइन्छ । 'विराट पुरुष र जातको क्वारेन्टाइन' कवितामा जातको सीमा निर्धारण गरी मानवीय अस्तित्वलाई नै कुल्चने काम भएको विचार व्यक्त भएको पाइन्छ ।

हजारौं वर्षदेखि

यो जातको क्वारेन्टाइनमा बस्दै गर्दा

कतिखेर-कतिखेर 'विराट पुरुष'को पाइताला

अलिअलि चलेजस्तो लाग्छ

यसरी उसको पाइताला चल्दा

कतिखेर-कतिखेर

स्वास फेर्न अलि असजिलो हुन्छ

त कतिखेर कतिखेर

प्राण नै फुस्केलाजस्तो गरी गाह्ने हुन्छ । (निश्चल, २०८०, पृ. २२)

मानिसलाई आइसोलेसनमा राखेर जन्मैदेखि भेदभाव गर्ने प्रवृत्तिप्रतिको विद्रोह निश्चलका कवितामा सबलबाएको पाइन्छ । समाजका ठुला भनिएका जातका सनक र आक्रोसको सिकार बन्न विवश सबाल्टर्नहरूका कथा व्यथाका साथमा यस्ता बेथितिहरू तोड्नुपर्ने विचार व्यक्त भएको देख्न सकिन्छ । विज्ञानसम्मत प्रमाण जुटाउन चुनौती दिइएको कवितांश यस्तो रहेको छ :

म स्वस्थ छु

कसैलाई मैले छुँदैमा कोरोना सार्दैन

मैले छोएको खाँदैमा कोही पनि अकालमा मर्दैन

नपत्याए मेरो पिसिआर टेस्ट गरियोस्

र, रिपोर्ट हेरियोस्

अनि यो जातको क्वारेन्टाइनबाट मलाई

सदासदाका निम्ति बिदा गरियोस् । (निश्चल, २०८०, पृ. २३)

कविको विद्रोहात्मक स्वर उक्त कवितांशमा व्यक्त भएको छ । कोरोनाका समयमा मानिसलाई क्वारेन्टाइनमा राखेको सन्दर्भलाई जोडी दलितहरूलाई जन्मैदेखि क्वारेन्टाइनमा राखिएकोप्रति आक्रोस व्यक्त भएको पाइन्छ । मानिसले मानिसलाई छुँदैनमा के विघ्न आइलाग्यो र ? भन्ने प्रश्नका साथमा जात नामको क्वारेन्टाइन सदाका लागि हटाउनुपर्ने विचार व्यक्त भएको पाइन्छ । कथित शूद्रहरूले पसिना चुहाएर काम गरी समाजका उच्च वर्गका मानिसको सेवामा खटिए तापनि उनीहरूलाई कलङ्कको टीका लगाइदिने प्रवृत्ति र संस्कारप्रतिको विमति सशक्त रूपमा आएको पाइन्छ ।

यसो हेर्छु-

विराट पुरुषका पाइला टक्क रोकिएका छन्

शूद्रका टाउका तिनकै चरणमा ठोकिएका छन्

र पनि तिनैद्वारा विराट पुरुष बोकिएका छन्

तर, तिनकै निधारको सबै भाग्यरेखा मेटिएका छन् । (निश्चल, २०८०, पृ. २३-२४)

मानिसकै जातबाट मानिस थिचोमिचोमा पर्नुपरेको मर्म माथिको कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ । विराट पुरुषद्वारा थिचिनुपरेको पीडाको अनुभूति सघन रूपमा आएको पाइन्छ । एउटा मानिसले अर्को मानिसलाई जीवनमा उठ्नै नदिएर शोषण गरेको अवस्थालाई प्रकाश पारिएको छ ।

म मारिएँ, हो, म मारिएँ

मलाई त कहाँ 'मान्छेले' मारेका हुन् र !

मलाई त मेरै 'जातले' मारेको हो

मान्छेका मनको कालो रातले मारेको हो

मान्छे बन्न बाँकी नै रहेको मान्छेकै जातले मारेको हो । (निश्चल, २०८०, पृ. ३६)

प्रस्तुत कवितांशमा मानवीय सत्तामाथिको गम्भीर प्रहार व्यक्त भएको पाइन्छ । मान्छे नामकै जातद्वारा हेपिनुपरेको तितो अनुभूति कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । मानिसलाई अपमान र हेला गर्नेहरू अझै मान्छे बन्न नसकेको आसय उक्त कवितांशमा निहत रहेको पाइन्छ । 'जात के हो ?' शीर्षकको कवितामा धेरै प्रश्नद्वारा जातको अर्थलाई प्रकाश पार्ने काम गरिएको छ । सूक्ष्म चिन्तन र तार्किक शैलीमा वास्तविक यथार्थलाई सतहमा ल्याउने काम गरिएको पाइन्छ ।

थाहा छैन-

प्राणीले फेर्ने श्वासको जात के हो ?

प्राणीले हेर्ने आकाशको जात के हो ?

बगिरहेको पानीको जात के हो ?

यी नयनका नानीको जात के हो ?

बिजुली अनि वर्षाको जात के हो ?

पीडा अनि हर्षको जात के हो ?

गुरुत्वाकर्षण अनि कृष्ण विवरको जात के हो ?

ती तारापुञ्ज अनि यो ब्रह्माण्डको जात के हो ?

वनस्पति अनि पशुपक्षीको जात के हो ? (निश्चल, २०८०, पृ. ६३)

मानिसमा बाहेक यो सृष्टिका चराचर जगतमा जात व्यवस्था र विभाजन नभएको कुरालाई दृष्टान्तसहित प्रस्तुत गरिएको छ । विभिन्न दृष्टान्तद्वारा मानिसमा मात्र जात व्यवस्था कायम रहेको तर्क प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस चेतनशील प्राणी भएर पनि सङ्कुचित घेरामा बाँधिएको यथार्थलाई कटाक्षपूर्ण शैलीमा प्रकाश पारिएको पाइन्छ । सघन चिन्तनका साथमा सत्यको खोजी गर्नुपर्ने आसय निश्चलको छ । मानवीय सत्तामाथिको विद्रोही चेतना सशक्त बनेर आएको पाइन्छ ।

धर्मका नाममा भएको विभेद

आर. बी. निश्चलका कवितामा धर्म र संस्कृतिका आडमा मानिसको अस्तित्वलाई नै निकम्मा बनाउने काम गरिएको मर्म व्यक्त भएको पाइन्छ । धर्मको जरामा पुगेर हेर्दा मानिस मानिसका बिचमा विभेद नभएको तर धर्मलाई हातमा लिएर नियम बनाउनेहरूले अर्घेल्याइँ गरेको तर्क प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । संस्कार र संस्कृति भनेर खराब कुरालाई स्वीकार्नु नै कमजोरी रहेको विचार निश्चलको छ । हिन्दू धर्म र संस्कृतिले स्थापित गरेको विभेदप्रतिको प्रस्ट विमति कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक रूपबाट थिचिएका मिचिएका किनारीकृतहरूका आवाजलाई सशक्त रूपमा उठाउने काम यिनका कवितामा भएको पाइन्छ । मानिसले त गरेन नै समयले पनि न्याय गर्न नसकेको मर्म यसरी व्यक्त भएको छ :

समय—

कसैको पीडामा रुंदो रहेछ

कसैको पीडामा हाँस्दो रहेछ

कतै उज्यालो प्रकाश त

कतै अँध्यारो रात भएर बाँच्दो रहेछ

निष्ठुरी भै कसैको गला रेट्दो रहेछ

कसैलाई बुद्धत्वको शिखरमा भेट्दो रहेछ

कति स्वार्थी हुँदो रहेछ 'धर्म'ले जितेको समय

कसैको निधारमा सौभाग्य मात्रै

त, कसैको निधारमा दुर्भाग्य मात्रै लेख्दो रहेछ

लाग्छ- समय पनि पक्षपाती कलम रहेछ

केवल शक्तिको नै भक्तिगीत लेख्दो रहेछ ! (निश्चल, २०८०, पृ. ४३-४४)

समय चेतनाका साथमा समयले थोपरेको विभेदको कलङ्कलाई प्रकाश पारिएको छ । धर्मका नाममा भएका अपमान र पीडाबोधको अनुभूति माथिको कविताशमा व्यक्त भएको पाइन्छ । मानिसमाथि थोपरिएको असमान व्यवहारको कारण खोज्ने काम पनि कवितामा भएको पाइन्छ ।

लाग्थ्यो-

जन्म र मृत्युबीचको

समय-पिँजडामा कैद छ जीवन

सक्तैन कसैले तोड्न यो बन्धन

तर आज लाग्दै छ -

मान्छेका भीडको मुठीमा कैद छ समय

र, धर्मले सम्मोहित 'समय'ले

आफ्नो प्रकृति भुलेको छ

साँचो कुरो भन्दैछु-

त्यसैले त 'धर्म'को दिन खुलेको छ (निश्चल, २०८०, पृ. ४५)

समयले न्याय गर्न नसकेको सीमित मान्छेको मुठीमा कैद भएको समयले न्याय र अन्याय छुट्याउन नसकेको मर्म व्यक्त गरिएको पाइन्छ। समयले आफ्नो स्वत्व गुमाएको मर्मका साथमा सघन विद्रोही विचार व्यक्त भएको पाइन्छ।

न्यायको मन्दिर र मूर्तिले पनि मेरो आर्तनाद सुन्दैन

इतिहासले पनि मेरा दुःखसुखका कथा कहिल्यै बुन्दैन। (निश्चल, २०८०, पृ. ४९)

दलित उत्पीडितहरूप्रति इतिहासदेखि नै अन्याय भएको यथार्थलाई कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ। कथाव्यथा र गुनासा कसैले नसुनेको कुरालाई आफ्नो अनुभूतिका पृष्ठभूमिबाट व्यक्त गरिएको छ।

वेदका मन्त्रका रस पिउन पाउँदैनौं

एकै दर्शन-घरमा जन्मिएर पनि उस्तै किसिमले जिउन पाउँदैनौं

न त पाउँछौं पूर्णिमाको चन्द्रमा नै हेर्न

न त पाउँछौं थाकेका यी काँध नै फेर्न

शान्ति खल्बलिएला कि भन्ने चिन्ताले

सारा उत्कण्ठाहरू, सारा भावनाहरू

मनभित्रै डढाएर बस्दाबस्दा

आफू कोइला बनेको पत्तै भएन

तर, हीरा बनेर चम्किने दिन कहिल्यै आएन। (निश्चल, २०८०, पृ. ५५)

मानिस नामको परिभाषा लिएर जन्मे पनि समान तवरले बाँच्न नपाएको मर्मबोध माथिको कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ। विम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट विचारलाई सम्प्रेषण गरिएको छ। वर्षौंदेखि थिचिँदा र मिचिँदा आफू को हो भन्ने कुराको पत्तै हराएको मर्मलाई निश्चलले सङ्केत गरेका छन्।

यी मेरा मन्दिरमा तँ छिर्न पाउन्नस्

पूजा ध्यान अनि तपस्या गर्न पाउन्नस्

मैले भनेको मानिनस् भने घोर पाप लाग्छ तँलाई

आफू त नर्ककुण्डमै जल्छस्, जलाउँछस् मलाई

सम्झनू- यो घरको मालिक म हुँ

र, मैले नै शरण दिएको छु तँलाई (निश्चल, २०८०, पृ. ७४-७५)

दलित र उपेक्षितहरू बनाएका सामग्रीलाई उपभोग गर्ने तर मानिसलाई भने छुन नहुने यो कस्तो प्रथा हो भन्ने प्रश्नका माध्यमबाट यथार्थलाई खोतल्ने काम गरिएको छ । कथित दलितलाई आदेशात्मक शैलीमा नोकरको व्यवहार किन गरिन्छ भन्ने मर्मलाई यहाँ जोड दिएको पाइन्छ । उच्च जातकाहरूले देखाएको असहिष्णु व्यवहारको फलक माथिको कवितांशमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

धर्म दर्शनका सीमा अत्यन्त साँघुरा छन्

ती त कसैका शासन सत्ता टिकाउन

कसैका सामाजिक सत्ता स्थापित गर्न

कसैका अस्तित्व सुरक्षित राखिराख्न त

कसैका अस्तित्व नै मेटाउन जन्माइए जस्तो लाग्छ । (निश्चल, २०८०, पृ. ९४)

निश्चलद्वारा धर्म र दर्शनले फराकिलो दायरालाई समात्न नसकेको मर्म प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । मानिसको स्वार्थलाई उठाउन र सत्ता टिकाउने प्रपञ्च मात्र भएको विचार कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । धर्म र दर्शनले समानताको सिद्धान्त र आदर्शलाई नबोकी विभेदका तानाबाना बुनेको कुरामा विमति प्रकट गरिएको छ । संसारमा विभिन्न दर्शन र हेर्ने मान्यताहरू रहेको सन्दर्भ उल्लेख गरी सङ्कीर्णताभन्दा माथि उठेर मानव अस्तित्वलाई हेर्नुपर्ने मान्यता उक्त कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

निश्चलले धर्म, वाद र सिद्धान्तले मानिसलाई कित्ताकाट गरेको मर्म उल्लेख गरी त्यसभन्दा माथिबाट जीवनको परिभाषा खोज्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । सबै कुराको सार मानवीय अस्तित्वलाई स्वीकार्ने प्रथा र मान्यताका पक्षमा आर. बी. निश्चलको कलम केन्द्रित रहेको पाइन्छ । सबैखाले असमानताबाट मुक्त समाज र मानवीय व्यवहारको अपेक्षा कवितामा व्यक्त भएको देख्न सकिन्छ ।

व्यङ्ग्य तथा विद्रोहको स्वर

आर. बी. निश्चलका कवितामा व्यङ्ग्य विद्रोहको स्वर सघन रूपमा आएको पाइन्छ । परम्परा र सामाजिक रूढिका कारण मानिसले मानिसलाई गर्ने अपमानप्रतिको विद्रोह कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । ठाडो र नाराबाजीका रूपमा नभई शिष्ट रूपमा विद्रोहको आवाज प्रकट भएको पाइन्छ । जन्मका आधारमा मानिसलाई विभेद गर्ने सामाजिक प्रथालाई सशक्त रूपबाट प्रहार गर्नु निश्चलको प्रवृत्ति नै रहेको देखिन्छ । यिनको *उल्टो धार* शीर्षकभित्रका कवितामा पनि विद्रोहको स्वर जीवन्त बनेर आएको पाइन्छ । मानिसले मानिसलाई पशुको भन्दा तुच्छ व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिप्रतिको विमति प्रस्ट रूपमा व्यक्त भएको छ । ज्ञान विज्ञान र सभ्यताको शिखरमा पुगेको मानिएको एक्काइसौं शताब्दीमा आइपुग्दा पनि जातीय छुवाछूत र विभेदका पर्खालहरू नहट्नु हामी मानिसको चेतनाको तह कस्तो हो ? भन्ने प्रश्न गरिएको पाइन्छ । यिनका केही कवितामा विद्रोह चुलिन पुगेको देखिन्छ । समाजमा जातीय पर्खाल खडा गरी अछुतहरूलाई वहिष्कृत गर्ने उच्च जातिप्रतिको खबरदारी यसरी भएको पाइन्छ :

तर ख्याल राख्नुहोला महोदय
 यदि हजुर पाइला चाल्नुहुन्न र
 जातको क्वारेन्टाइनबाट निस्कन यदि पाउन्न भने
 तपाईंलाई 'आइसोलेसन'मा राखेर
 राम्रोसँग 'उपचार' गर्नुपर्ने हुन्छ
 तपाईंको हृदय अनि रगतको कणकणमा
 मानवताको प्राणवायु राम्रोसँग भर्नुपर्ने हुन्छ
 अन्यथा जातको क्वारेन्टाइनकै कारण
 अकालमै मर्नुहुनेछ तपाईं
 र वर्णाश्रम विषाणुकै कारण
 विस्तारै सड्नुहुनेछ तपाईं ! (निश्चल, २०८०, पृ. २४)

कोरोनासँगै प्रयोगमा आएको आइसोलेसन, क्वारेन्टाइनजस्ता शब्दका माध्यमबाट वर्षौंदेखि आइसोलेसनमा राखेर पीडा दिने उच्च जातप्रतिको विद्रोह सशक्त रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ। इतिहासदेखि आइसोलेसनमा राखेर अपमान गरेको कुरालाई सशक्त रूपमा प्रकाश पारिएको छ। आजसम्म हेपिनुको पीडा प्रखर रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ।

आँखामा पट्टी बाँधिदिएर
 लगाम समाती कोरा लगाउँदै
 कतै पनि हेर्न नदिएर
 उल्टो दिशामा एकोहोच्याइरहेछन् हामीलाई
 प्रकाशको उज्यालो हेर्नबाट वञ्चित गरेर
 अन्धकारमै रोकिराखेका छन् हाम्रो गतिशील जीवनलाई ! (निश्चल, २०८०, पृ. ५०)

सभ्यतामा अगाडि बढ्नुको सट्टा पछाडि धकेल्दै लग्नेहरूप्रतिको आक्रोश उक्त कवितांशमा व्यक्त भएको पाइन्छ। सामाजिक रूपबाट मानिसलाई अधिकारविहीन बनाएर राख्ने कथित जातप्रथाप्रतिको खरो प्रहार व्यक्त गरिएको छ। अधिकार र अवसरबाट वञ्चित बनाउने प्रथाप्रतिको विद्रोह सघन रूपमा आएको देखिन्छ। सहनुको पनि हद हुन्छ भन्ने कुरालाई चुनौतीका साथ यसरी व्यक्त गरिएको छ :

सहनुसम्म सहेकै छौं मित्र
 तर हाम्रो सहने शक्ति सकिएपछि
 यो घरको हालत के हुने होला ?
 यो मनको पीडाको वेग थाम्ने
 तिम्रो बाँधको शक्ति
 आखिर कति नै पो होला ? (निश्चल, २०८०, पृ. ५५)

उक्त कवितांशमा समाज वा राष्ट्रको अवस्थाको बोध गराइएको छ । यस धर्तीमा बाँच्नुको अपमानबोधले थिचेको अभिव्यक्ति कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । घरलाई बिम्बका रूपमा प्रस्तुत गरी घरको आधार र अवस्थाका बारेमा सोचन आग्रह गरिएको छ । जीवनको उन्मुक्त हाँसोविनाको यो ब्रह्माण्ड नै निरस भएको मर्म कवितामा यसरी प्रस्तुत भएको पाइन्छ :

प्रभू !

मेरो अस्तित्वले छोइएर 'अपवित्र' भएको

यो अस्तित्वभन्दा परको कुनै अर्को ब्रह्माण्डमा

कुनै अर्को अस्तित्वमा म बाँच्ने व्यवस्था होस्

उसलाई नछोइकनै अस्तित्व-सङ्गीतको तालमा

म नाच्ने व्यवस्था होस्

स्वतन्त्र उन्मुक्त ढङ्गले म हाँसेर नाच्दा, बाँच्दा

उसलाई कुनै पीडा नहोस्

छोइने यो ब्रह्माण्डमा सारै घृणा पाइयो

प्रभू !

अब मलाई नछोइने अर्को ब्रह्माण्ड चाहियो ! (निश्चल, २०८०, पृ. ७७)

कविभित्रको विद्रोही चेतना उक्त कवितांशमा सशक्त रूपमा मुखरित भएको पाइन्छ । यस ब्रह्माण्डमा कायम रहेको छोइने व्यवस्थाका कारण भोग्नुपरेको पीडालाई गम्भीर मर्मका साथमा प्रस्तुत गरिएको छ । अर्को ब्रह्माण्डमा सम्मानका साथमा बाँच्न पाइयोस् भन्ने अभिप्रायले यो ब्रह्माण्डमा भएको अपमान र घृणाले मानवीय अस्तित्वलाई धुमिल बनाएको आसय व्यक्त भएको पाइन्छ ।

आर. बी. निश्चलका कविताको केन्द्रमा मानवतावादी मर्म निहित रहको देख्न सकिन्छ । यिनका सबैजसो कविताकृतिमा मानवीय अस्तित्व र अधिकारको पाटो मुखरित भएको पाइन्छ । मानवीय अस्तित्ववाहेक अर्को कनै सत्ता छैन भन्ने विचार यस सङ्ग्रहका कविताको सार रहेको देखिन्छ । मानिसलाई विभेद र अपमान गर्ने धर्म, सम्प्रदाय वा जात नामको कलङ्कित घेराबाट माथि उठेर संसारलाई हेर्नुपर्ने मान्यता यिनका कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । कुनै प्रकारको सिद्धान्त र सीमाबाट माथि उठेर मानव अस्तित्वको खोजी गर्नुपर्ने विचारका साथमा मानवीय अस्मिताबोध व्यक्त भएको देखिन्छ । विचारलाई दर्शनका चास्नीमा घोलेर मानवताको सञ्चार गराउनु नै कविको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । सङ्कीर्णताबाट माथि उठेर जीवनलाई हेर्नुपर्ने दृष्टिकोण यिनका कवितामा पाइन्छ । मानवताकै कलङ्कका रूपमा रहेको विभेदकारी बन्धनबाट मुक्तिको चाहना राखिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

आर. बी. निश्चल समसामयिक कविता लेखनका क्षेत्रमा सशक्त प्रतिभा मानिन्छन् । २०६२ सालबाट कृति प्रकाशन गर्न थालेका निश्चलले २०८० सालसम्म आइपुग्दा ६ वटा कविता काव्यका कृतिहरू प्रकाशनमा ल्याएका छन् । यो दुई दशकको अवधिमा यिनको कवित्व कलामा उत्तरोत्तर परिष्कार आएको

पाइन्छ । यिनको साधनाका केन्द्रमा सामाजिक विभेदले निम्त्याएको उत्पीडनका स्वरहरू नै प्रबल रूपमा मुखरित भएको पाइन्छ । मानवतावादी दर्शनको लेपन लगाई कवितालाई मानव अस्तित्वको बिम्बका रूपमा उपयोग गरेको पाइन्छ । प्रकृति, जीवन र अस्तित्वको आधार मानव रहेको र मानवसत्ताको सर्वोपरि सौन्दर्य भनेको स्वतन्त्रता रहेको मर्म यिनका कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । मानिसलाई जात र जन्मका आधारमा गरिने विभेदप्रतिको सघन प्रहार गरी सुधारको सन्देश प्रवाहित भएको देखिन्छ । यिनले मानिसको एउटै जात रहेको मर्मलाई आफ्ना कवितामा जोड दिएका छन् । सबाल्टर्नका मर्मलाई स्वयं भोगिएका अनुभूतिका आधारमा व्यक्त गर्ने हुनाले यिनका कवितामा सबाल्टर्न जीवन्त रूपमा आएको देख्न सकिन्छ । कल्पना गरिएको कुराभन्दा स्वयं भोगिएको विचार व्यक्त भएकाले पनि सबाल्टर्न चेतना सशक्त र यथार्थका नजिक रहेको पाइन्छ ।

आर. बी. निश्चलको उल्टो धार (२०८०) मा समय चिन्तन, प्रश्न र आफ्नै आँखा गरी तीन खण्डमा अडचालीसवटा कविताहरू समेटिएको पाइन्छ । विचारलाई विभिन्न शीर्षकमा समेटी प्रस्तुत गरिएको छ । कवितामा ठाडो आग्रह नभई सूक्ष्म चिन्तन र गम्भीर मर्मलाई व्यक्त गरिएको पाइन्छ । हिन्दू धर्ममा विद्यमान जात व्यवस्थाले सिर्जना गरेको विभेद र अपमानलाई कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । सनातन मान्यताअनुसार शूद्रलाई पैतालाबाट जन्मिएको मानी त्यही आधारमा दमन र उत्पीडनमा पार्ने प्रवृत्तिले गाँजेको अनुभूतिलाई प्रकाश पारिएको छ । पूर्वाग्रही आँखाले हेरी पशुलाई भन्दा तुच्छ व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिप्रतिको विद्रोह प्रखर रूपमा आएको पाइन्छ । *उल्टो धार* शीर्षकका माध्यमबाट समाजमा परम्परागत रूपमा चलेको मान्यता र सोचभन्दा पृथक् दृष्टिकोणका साथमा विचारलाई सूत्रबद्ध गरिएको पाइन्छ । शीर्षकमै विद्रोही चेतना झल्किएको पाइन्छ । दलितका पीडा र पिरमर्कालाई आधार बनाई प्रस्तुत गरिएका कविता सशक्त रूपमा व्यक्त भएकाले निश्चलको यस कृतिलाई सबाल्टर्नका आधारबाट अध्ययन गर्नु औचित्यपूर्ण रहेको स्पष्ट हुन्छ । नेपाली कविताका क्षेत्रमा सबाल्टर्नको प्रस्तुतिमा निश्चलका कविताहरू उच्चस्तरीय रहेको पाइन्छ । सबाल्टर्नको वास्तविक अभिव्यक्ति सबाल्टर्नकै भोगाइबाट हुने कुरालाई आधार मानेर हेर्दा पनि यस सङ्ग्रहका कविता बेजोड रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*. ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
 नायर, प्रमोद के. (सन् २००८). *पोस्ट क्लोनियल लिटरेचर एन इन्ट्रोडक्सन*. लडमेन प्रियर्सन ।
 निश्चल, आर. बी. (२०८०). *उल्टो धार*. फिनिक्स बुक्स ।
 पौड्याल, एकनारायण (२०७०). *समालोचनाको स्वरूप र पद्धति*. विमर्श नेपाल ।
 भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. मोर्डन बुक्स ।
 राकेश, रामदयाल (२०६७). 'उत्तरआधुनिकता र सीमान्तीकृत साहित्य' *भृकुटी*, (पूर्णाङ्क १०, माघ, फागुन, चैत २०६७) पृ. ३६६-३६९ ।
 श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*. डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
 सुवेदी, राजेन्द्र (२०६८). *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति*. पाठ्यसामग्री प्रकाशन ।